

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ ƏMƏLİYYATLARIN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

İxtisas: 5303.01 – Mühasibat uçotu

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

İddiaçı: **Nigar Akim qızı Lətifova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Bakı Biznes Universitetinin "Mühasibat uçot uçotu və audit" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru, professor,
İbad Musa oğlu Abbasov

Rəsmi opponətlər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Səlim Yanvar oğlu Müslümov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şəhla Əli qızı Cəfərova

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elay Cəlal oğlu Zeynəli

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurası

Dissertasiya
şurasının sədri:

Əməkdar elm xadimi, iqtisad
elmləri doktoru, professor
Yadulla Həmdulla oğlu Həsəni

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

iqtisad elmləri namizədi
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov

Elmi seminarın
sədri:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Fəzil Şöhlət oğlu Hacıyev

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın inkişafı və maliyyələşdirmə vasitəsi kimi qiymətli kağızların buraxılması və tədavülünə dair iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Qiymətli kağızlar bazarı pul və kapital bazarının, likvidliyin təmin edilməsi və onun investisiyaya çevrilməsi vəzifələrini səmərəli həll etməyə imkan verən ölkənin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Rəsmi statistikanın məlumatlarına 2022-ci ildə qiymətli kağızlarla əməliyyatların həcmi ölkənin ÜDM-nun 11,6%-i, 2024-cü ildə isə 57,5% -i təşkil etmişdir.

İstənilən hər bir bazarda olduğu kimi qiymətli kağızlar bazarının da müxtəlif funksiyalar yerinə yetirən çoxsaylı iştirakçıları vardır. Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları arasında emitent, investor, peşəkar iştirakçı kimi çıxış edən bankları xüsusi olaraq ayırmaq olar.

Ölkədə bazar tipli bank sisteminin formalaşdırılması, uçot və audit sferasında beynəlxalq standartların tətbiqi, bu mühitə rəqəmsal texnologiyaların təsiri bankların idarəedilməsində uçot və auditinin yeri və təyinatını əhəmiyyətli şəkildə dəyişmişdir. Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq müasir mərhələdə banklarda uçot və audit bir tərəfdən fond bazarının və investorların, digər tərəfdən isə bankların menecerlərinin analitik-informasiya fəaliyyətinin tələblərinə uzlaşdırılır.

Qiymətli kağızlar bazarında bankların rolunun və fəaliyyət miqyasının belə sürətlə artması onların dəyərinin, maliyyə vəziyyətinin, fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi, dayanıqlı inkişaf perspektivlərinin aşkar edilməsi üçün maliyyə alətləri haqqında obyektiv informasiyanın maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi və auditinin yeni texnologiyalarının tətbiqini zəruri edir. Bankın aktiv və öhdəliklərində bu və ya digər maliyyə alətlərinin (səhm, veksəl, sertifikat və s.) mövcudluğu haqqında informasiyanın açıqlanması bankın investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsinə imkan verir, aktiv və öhdəliklərin səmərəli idarəedilməsinə əsas yaradır, həmçinin maliyyə risklərini minimumlaşdırır. Deməli, maliyyə alətlərinin uçotda əks etdirilməsi, ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmənin yeni modelinin və onun auditinə müasir

yanaşmaların tətbiqi, həmçinin bu sahədə beynəlxalq təcrübənin araşdırılması dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların uçotu və auditi bir sıra səbəblərdən, o cümlədən fond bazarında əməliyyatların çeşidliliyi, qiymətli kağızların müxtəlifliyi, emitentin statusu, əldə edilməsi məqsədləri və s. olduqca mürəkkəbdir və bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Son on illiklərdə bank uçotu, kommersiya banklarında qiymətli kağızların uçotu və auditi, maliyyə alətlərinin uçotu problemləri böyük maraq doğurmuşdur və bir çox yerli və xarici alimlərin işlərində öz əksini tapmışdır.

Maliyyə alətlərinin mahiyyəti, rolu və funksiyaları, uçotu və auditi, bank uçotu və auditi, banklarda qiymətli kağızların uçotu və auditi ilə bağlı məsələlər ölkə alimlərindən - Novruzov V.T., Abbasov İ.M., Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə., Səmədzadə Z.Ə., Abbasov A.H., Ataşov B.X. və b., xarici ölkələrin alimlərindən - Mirkin Y.M., Andreev V.D., Vorobiyeva İ.P., Devyatova T.Y., Başkatov V.V., Qrişkina S.H., Bəspalova V.V., Deqliz D.F. və b. işlərində bu və ya digər tərəfdən tədqiq edilmişdir.

Bu görkəmli alimlərin əməyini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə alətlərinin uçotu və auditi sahəsindəki mövcud nəzəri və praktiki yanaşmalar müasir dövrün tələblərinə tam cavab vermir. Qeyd edilən amillər banklarda maliyyə alətlərinin uçotu və auditinin nəzəri və praktiki problemlərinin araşdırılması istiqamətində tədqiqatların davam etdirilməsini sübut edir ki, bu dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsinə, məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsinə əsas vermişdir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqat işinin obyekti qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirən bankların fəaliyyətidir. Tədqiqat birbaşa “Rabitəbank” ASC-nin məlumatları əsasında həyata keçirilmişdir. Tədqiqat işinin predmetini kommersiya banklarının qiymətli kağızlarla əməliyyatlarının uçotu və auditinin nəzəri və təşkilati-metodik məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi rəqəmsallaşma kontekstində banklarda qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların uçotu və auditinin metodikasını təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- maliyyə alətləri anlayışını və onların təsnifatlaşdırma əlamətlərini, normativ-hüquqi bazasını təhlil etmək, maliyyə alətlərinin və onların elementlərinin identifikasiyası üçün mühasibat uçotu obyektlərini dəqiqləşdirmək
- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların uçotu və auditinin beynəlxalq təcrübəsinin araşdırması əsasında qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və audit prosesinde yaranan çətinliklərin və çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətlərini müəyyən etmək
- maliyyə alətlərinin təsnifatlaşdırılması, qiymətləndirilməsi və uçotu modellərində baş verən əsas dəyişikləri təhlil etmək, onların tanınması uçotda əks etdirilməsi və açıqlanması üzrə yeni tələbləri müəyyənləşdirmək
- maliyyə alətlərinin dəyərsizləşməsinin əlamətlərini müəyyən etmək, onun uçotu və qiymətləndirilməsinin təşkilini və testləşdirilməsi qaydasını araşdırmaq və onların uçotunun problemlili tərəflərini aşkar etmək
- maliyyə alətlərinin auditinin transformasiya mərhələlərini təhlil etmək, bu sahədə beynəlxalq standartların tələblərini müəyyənləşdirmək, qiymətli kağızların auditinin mürəkkəb və problemlili tərəflərini, həmçinin qlobal rəqəmsallaşma şəraitində audit təcrübəsində geniş tətbiq edilən müasir informasiya texnologiyalarını aşkar etmək
- bankların resurs bazasının və mənfəətinin tənzimlənməsi, risk və likvidliyinin diversifikasiya vasitəsi kimi qiymətli kağızlarla əməliyyatlarının xüsusiyyətlərini, müasir problemləri, onların inkişafına təsir edəcək amilləri müəyyən etmək, bankların qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət perspektivlərini əsaslandırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını mühasibat uçotu, banklarda uçot və audit, banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və audit sahəsində yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, elmi-praktiki konfransların materialları, Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi sənədləri, Bakı Fond

Birjasının, Mərkəzi Bankın qaydaları və metodoloji sənədləri, uçot və auditin beynəlxalq standartları təşkil etmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində elmi tədqiqatın müxtəlif metodlarından, o cümlədən induksiya, deduksiya, təhlil və sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə və s. istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində aşağıdakı müddəalar müdafiyyə təqdim olunur:

- beynəlxalq təcrübə əsasında uçot kateqoriyası kontekstində maliyyə alətinin mahiyyəti dəqiqləşdirilir, onun təsnifatlaşdırma əlamətlərinə əlavələr edilir və konkretləşdirilir, bankların mühasibat uçotunda qiymətli kağızların təsnifatına yeni yanaşma təklif edilir,
- maliyyə alətlərinin uçotunun beynəlxalq standartların tələblərinə müvafiq olaraq banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunun təşkili və əməliyyat xərclərinin tanınması zəruriliyi əsaslandırılmışdır,
- beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qiymətli kağızların ədalətli dəyərinin dəyişməsi ilə bağlı yaranan risklərin uçotu, tanınması, silinməsi və qiymətləndirilməsi qaydası təklif edilmişdir,
- banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların auditində fasiləsiz audit konsepsiyasından və prosesli təhlil (intelektual, dərin təhlil) metodlarından istifadə edilməsi əsaslandırılmışdır,
- daxili auditin yeni informasiya modelinin yaradılmasına, audit prosesində strukturlaşdırılmamış informasiya ilə işləməyə, daha keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsinə, risklərin təhlilini yaxşılaşdırmağa və aktual məlumatlar əsasında hesabatların təqdim edilməsinə imkan verən müasir rəqəmsal texnologiyalarından istifadə edilməsi təklif edilmişdir,
- ölkə banklarının qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyətinin müasir problemləri, yaxın perspektivdə banklarının qiymətli kağızlarla əməliyyatlarının inkişafına təsir edəcək amillər və ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün universal təşkilat olan bankların qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- ✓ qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunun analitikliyini təmin

edən onların yeni təsnifatı təklif edilmişdir,

- ✓ banklarda qiymətli kağızların təsnifatının qiymətli kağızlar portfelinin idarəedilməsi məqsədilə istifadə edilən biznes modellərindən asılı olaraq həyata keçirilməsi əsaslandırılmış və beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun təsnifatlaşdırma kriteriyalarından istifadə edilməsi təklif edilmişdir,
- ✓ beynəlxalq standartlara uyğun olaraq maliyyə aktivlərinin tanınması kriteriyaları əsasında banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi metodikası müəyyənləşdirilmişdir,
- ✓ banklarda gözlənilən itkilərin ehtiyatlarının formalaşdırılması modeli təklif edilmişdir,
- ✓ rəqəmsallaşma kontekstində bankların qiymətli kağızlarla əməliyyatların auditinin yeni metodikası təklif edilmişdir,
- ✓ banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların auditində informasiya əldə etməyin müasir texnologiyalarından və metodlarından istifadə edilməsi zəruriliyi əsaslandırılmışdır,
- ✓ Rabitəbank ASC-də qiymətli kağızlarla əməliyyatların daxili auditinin əsas informasiya mənbələrinin təsnifatı verilmiş və “Sənaye 4.0” modelinin əsas texnoloji prinsipləri kontekstində “Audit 4.0” modelinin imkanları müəyyən edilmişdir,
- ✓ banklarda daxili auditin mühüm strateji istiqaməti kimi riskyönlü auditin formalaşdırılması və rəqəmsal transformasiya şəraitində fasiləsiz auditdən istifadə edilməsi təklif edilmişdir,
- ✓ Azərbaycan Respublikasında banklarının qiymətli kağızlarla əməliyyatlarının inkişaf prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat prosesində beynəlxalq standartların tələbləri əsasında problemin həllinə yanaşma maliyyə alətləri üzrə informasiyanın etibarlılıq, analitikilik və müqayisəlilik səviyyəsini əhəmiyyətli şəkildə artırır, həmçinin yeni informasiya texnologiyalar əsasında auditin təşkilini təmin edir.

Tədqiqat prosesində əldə edilən nəticələrdən, təklif və tövsiyələrdən müxtəlif təşkilatlarda, o cümlədən banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və auditinin formalaşdırılması təcrübəsində istifadə edilə bilər.

Qiymətli kağızların uçotu və auditı sahəsində müvafiq normativ və metodoloji sənədlərin hazırlanmasında, mühasibat uçotu, maliyyə uçotu, maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları üzrə tədris prosesində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu üzrə iddiaçının AAK tərəfindən tanınan yerli və xarici elmi jurnallarda 7 elmi məqaləsi, o cümlədən Beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarda 3 konfrans materialı nəşr edilmişdir. Tədqiqat işinin nəticələri “Rabitəbank” ASC tərəfindən istifadə üçün qəbul edilmişdir (5 oktyabr 2023-cü il tarixli RB-02/3407 sayılı arayış).

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Biznes Universitetinin “Mühasibat uçotu və audit” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla işarə ilə işin ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (10357 işarə), 3 fəsil (I fəsil -73935 işarə, II fəsil - 72222 işarə, III fəsil - 72119 işarə), nəticə (12512 işarə) və 139 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı (14706 işarə) ilə birlikdə 150 səhifədən ibarətdir. Dissertasiyada 4 şəkil, 15 cədvəl və 6 sxem verilmişdir. İşin həcmi ədəbiyyat siyahısı, şəkillər, cədvəllər və sxemlər istisna olmaqla 241145 işarə təşkil edir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində tədqiqat mövzusunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın predmeti və obyektı, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yenilik, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın **“Bank sektorunda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və auditinin nəzəri-metodoloji əsasları” adlı birinci fəslində** ilk növbədə bank sisteminin qloballaşan iqtisadi sistemin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış etməsi, maliyyə axınlarının təşkili və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında mühüm rolu xüsusi olaraq vurğulanır.

Tədqiqatda bankın idarə edilməsində uçot siyasətinin

tənzimlənməsi maliyyə sabitliyinin qorunmasında həlledici amil kimi təqdim edilir. Uçot siyasəti kommersiya bankının əməliyyatları üçün vahid metodoloji baza formalaşdıraraq hesabat məlumatlarının tamlığını, ardıcılığını və etibarlılığını təmin edir. Uçot qaydalarının düzgün seçimi səhv qərar riskini minimuma endirir, daxili və xarici istifadəçilər üçün operativ informasiya bazası yaradır və strateji idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini yüksəldir.

Son illərdə aparılan elmi tədqiqatlar mühasibat uçotunun konseptual əsaslarının inkişafına, eləcə də bank sektorunda uçot siyasətinin tətbiq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə mühüm töhfə verir. Həmçinin maliyyə alətlərinin iqtisadi mahiyyəti və onların uçotda əks olunma prinsipləri araşdırılmışdır. Qiymətli kağızlar maliyyə resurslarının təkrar bölgüsündə istifadə olunan maliyyə alətləri kimi təqdim olunur və bu proses həm maliyyə aktivlərinin, həm də maliyyə öhdəlikləri və ya şəxsi kapitalın yaranmasına səbəb olur. Belə ki, bank tərəfindən səhm buraxılması şəxsi kapitalın artırılması vasitəsi, investor üçün isə maliyyə aktividir. Eyni zamanda borc qiymətli kağızları (istiqraz, veksel) bank üçün maliyyə öhdəliyi, investor üçün isə aktiv hesab olunur.

Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların (IMF-International Monetary Fund, IVSC-The International Valuation Standards Council, GAAP-Generally Accepted Accounting Principles, IAS-International Accounting Standards, IFRS-International Financial Reporting Standards) maliyyə alətlərinə verdiyi təriflər müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Hər bir yanaşma maliyyə alətlərini tərəflər arasında bağlanan müqavilə nəticəsində bir tərəfdə maliyyə aktivinin, digər tərəfdə isə maliyyə öhdəliyinin və ya pay alətinin yaranması kimi xarakterizə edir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələri maliyyə vasitələrinə institusional vahidlər arasında kreditor-borclu münasibətlərini təsbit edən, yüksək likvidli meyarı daşıyan maliyyə tələbləri kimi baxır.¹ Qiymətləndirmə Standartları üzrə Beynəlxalq Şura isə onları pul axınlarının ötürülməsi hüquq və öhdəlikləri yaradan müqavilə kimi müəyyənləşdirir. Bu yanaşmalar göstərir ki,

¹ Monetary and financial statistics: compilation guide – Washington, D.C. International Monetary Fund, 2016. – 396 p

maliyyə vasitələrinin tanınması üçün əsas şərt müqavilə obyektı olmasıdır.² Uçotun beynəlxalq prinsiplərinə əsasən, maliyyə aləti bir tərəf üçün maliyyə aktivinin, digər tərəf üçün isə maliyyə öhdəliyinin və ya paylı maliyyə alətinin yaranmasına səbəb olan müqavilə kimi xarakterizə olunur.³

Bankın qiymətli kağızlar bazarındakı statusu – emitent, investor və ya peşəkar iştirakçı olması onun qiymətli kağızlarla əməliyyatlarının auditinin xüsusiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bankın müvafiq lisenziyaya malik olub-olmaması və bu lisenziyanın hansı növ peşəkar fəaliyyətə icazə verdiyi audit fəaliyyətinin əsas məsələlərindən biridir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən banklara broker, diler, etibarlı idarəetmə, depozit və kliring fəaliyyəti üzrə müxtəlif növ peşəkar fəaliyyətlərə dair lisenziya verir. Audit zamanı məqsəd bankın qiymətli kağızlarla apardığı əməliyyatların qanunvericiliyə və normativ tələblərə uyğunluğunu qiymətləndirmək, bu əməliyyatların uçot və hesabatlarda düzgün əks etdirilməsini təsdiq edən auditor sübutlarını toplamaqdır.

Maliyyə alətlərinin auditini mürəkkəbləşdirən bir sıra amillər mövcuddur. Belə amillərə:

- həm rəhbərliyin, həm də auditorun maliyyə alətlərinin xarakterini, onlardan istifadə məqsədlərini və təşkilatın məruz qaldığı riskləri anlamaqda çətinliyi yarana bilər,
- bazarın vəziyyəti və likvidlik kəskin dəyişikliklərə məruz qala bilər ki, bu da rəhbərliyi riskləri səmərəli idarəetməyə vadar edir,
- qiymətləndirməni təsdiq etmək üçün dəlillərin əldə edilməsi ilə bağlı çətinlik yarana bilər,
- müəyyən maliyyə alətləri ilə bağlı ayrı-ayrı ödəmələr böyük ola bilər ki, nəticədə aktivlərə verilən risklər arta bilər,
- maliyyə hesabatlarında əks etdirilən maliyyə alətlərinə aid məbləğlər kiçik ola bilər, lakin belə maliyyə alətləri xarici

² IVS 500: Financial Instruments [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.ivsc.org/files/file/view/id/672>. – Date of access: 14.03.2018.

³ IFRS [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards>. – Date of access: 13.03.2018.

təsirlərə məruz qala və yüksək risklərlə əlaqəli ola bilər,

- bəzi əməkdaşlar təşkilatın həyata keçirdiyi maliyyə alətləri ilə əməliyyatlara əhəmiyyətli təsir göstərə bilər, xüsusilə o halda ki, onların mükafatı maliyyə alətləri ilə əməliyyatlardan daxilolmalarla bağlıdır. Hətta təşkilatların digər əməkdaşlarının bu şəxslərdən daha çox haqqı ola bilər.

Son illərdə maliyyə bazarının, xüsusilə də qiymətli kağızlar bazarının genişlənməsi bu sahəyə marağın artmasına və yeni maliyyə alətlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə şəraitdə qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların uçotu və onların maliyyə hesabatlarında düzgün tanınması və əks etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu işə qiymətli kağızların uçotunun effektiv və mükəmməl normativ-hüquqi baza ilə tənzimlənməsini zəruri edir. Qiymətli kağızların uçotu ilə bağlı normativ-hüquqi tənzimləmə sistemi müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik sənədləri əhatə edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hüquqi sistemin əsasını təşkil edir və ali hüquqi qüvvəyə malikdir. Qiymətli kağızlar bazarında investisiya fəaliyyətinin hüquqi təminatı Konstitusiya prinsipləri ilə qorunur və məhkəmə qərarı olmadan heç kəs əmlakından məhrum edilə bilməz.

Dissertasiya işinin **“Azərbaycanın bank sektorunun qiymətli kağızlarla əməliyyatlarının, onun uçotu və auditinin müasir vəziyyətinin təhlili”** adlı ikinci fəslində qiymətli kağızlar bazarının iqtisadi mahiyyəti, funksiyaları və onun milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu nəzərdən keçirilmişdir. Araşdırmada bu bazarın səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması üçün hüquqi-normativ bazanın formalaşması, dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri və beynəlxalq təcrübəyə uyğun infrastrukturun yaradılması məsələləri təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda, maliyyə resurslarının səfərbər olunması, onların təkrar bölgüsü və investisiya risklərinin azaldılması baxımından qiymətli kağızlar bazarının imkanları və qarşısında duran vəzifələri, funksional mahiyyəti sistemli şəkildə araşdırılmış, müxtəlif tədqiqatçıların yanaşmaları əsasında onun iqtisadi rolu

müəyyənləşdirilmişdir.⁴ Qiymətli kağızlar bazarı kapitalın hərəkətililiyini və mülkiyyət hüququnun etibarlı təsbitini təmin etməklə, kapital sahibləri ilə istifadəçilər arasında vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirir. Eyni zamanda, bazar subyektləri arasında kapitalın səmərəli bölgüsünə şərait yaradır, müəssisələrin bazar dəyərinin formalaşmasına və digər maliyyə və real sektor bazarlarına müsbət təsir göstərir.

Bazar, əhali və təşkilatlara müxtəlif növ qiymətli kağızlara investisiya yatırmaq imkanları verməklə maliyyə bazarının rəqabət qabiliyyətinin artmasına və gəlirlərin effektiv bölgüsünə səbəb olur. Bu proses cəmiyyətdə sosial əməkdaşlıq institutunun formalaşmasına və əhali qrupları arasında maliyyə vəsaitlərinin daha ədalətli paylaşdırılmasına xidmət edir.⁵ Qiymətli kağızlara investisiya zamanı gəlirlilik, likvidlik və risklilik əsas kriteriyalar kimi çıxış edir.

Tədqiqatda həmçinin qiymətli kağızların maliyyə bazarındakı tədavi, investor və emitentlər arasında qarşılıqlı münasibətlər, investisiya vasitəçilərinin rolu və bazarın segmentləşdirilməsi xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Qiymətli kağızlar bazarının funksiyalarını tam şəkildə yerinə yetirməsi investisiya və likvidliyin sərbəst hərəkəti üçün əlverişli şəraitin mövcudluğunu tələb edir.

İnvestisiyanın həcmi iqtisadi artımın tempinə birbaşa təsir göstərən əsas amillərdəndir. İnvestisiya sahəsində aparılan təhlillər şəxsi maliyyə mənbələrinin məhdudluğu, dövlət büdcəsi vəsaitlərinin kifayət etməməsi və xarici investisiyaların səviyyəsinin aşağı olması şəraitində qeyri-maliyyə sektorunun əsas maliyyələşmə mənbəyi kimi bank kreditlərinin çıxış etdiyini göstərir.

Son illərdə Azərbaycanda bank sisteminin ümumi aktivləri artmaqda davam etsə də, kapitallaşma səviyyəsi hələ də arzuolunan həddə çatmamışdır. 2024-cü il üzrə bank sektorunun aktivləri 53 001,4 mln. manat təşkil etmiş, bu da ÜDM-un 42,1%-nə bərabər

⁴ Анисимов А.А., Тихонова О.Б. Российский рынок ценных бумаг: особенности развития и их влияние на экономическую безопасность страны // Экономическая безопасность. Том 4. № 4. 2021, с. 971-990

⁵ Юзвович Л. И., Моисеева Н. Н. и др. Банковское дело: учебное пособие / Уральский федеральный университет. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2020. – 296 с

olmuşdur. Bankların iqtisadiyyata kredit qoyuluşu isə 2020-ci ildə 14 530,4 mln. manatdan 2024-cü ildə 29 288,2 mln. manata qədər artmışdır. Kredit qoyuluşunun ÜDM-da xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 20,1%-dən 23,2%-ə yüksəlmişdir ki, bu da bank sisteminin iqtisadi fəallığın maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynadığını təsdiqləyir.

Bununla belə, kreditləşdirmə prosesi bank sistemində risklərin artması və resurs bazasının formalaşdırılmasında mövcud çətinliklər fonunda baş verir. Bu baxımdan, qiymətli kağızlar bazarının vəziyyəti və onun inkişaf perspektivləri müasir mərhələdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və tədqiqat çərçivəsində geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Bu fəsilə iqtisadiyyatın ən dinamik sahələrindən biri olan qiymətli kağızlar bazarının inkişaf tendensiyləri təhlil olunmuşdur. İnkişafa mane olan bir sıra amillərin mövcudluğuna baxmayaraq, bazarda kapitallaşma səviyyəsinin artması müşahidə olunur. Belə ki, 2020-ci ildə Bakı Fond Birjasında (BFB) ümumi ticarət dövriyyəsi 14,1 mlrd. manat təşkil etmişdisə, 2024-cü ildə bu göstərici 72,5 mlrd. manata çatmışdır. 2022-ci illə müqayisədə, 2024-cü ildə bazarın həcmi təxminən 5 dəfə artmışdır.

Təhlil dövründə fond bazarında bağlanmış əqdlərin sayında da kəskin artım qeydə alınmışdır: 2022-ci ildə 11 018 vahid olan bu göstərici, 2023-cü ildə 13 545, 2024-cü ildə isə 72 272 vahid təşkil etmişdir. Bu da 2022-ci illə müqayisədə təxminən 7 dəfə, 2023-cü illə müqayisədə isə 5 dəfə artım deməkdir. Əqdlərin sayındakı artım bazarın bütün əsas seqmentləri - dövlət qiymətli kağızları, korporativ qiymətli kağızlar və repo əməliyyatları üzrə qeydə alınmışdır (cədvəl 1).

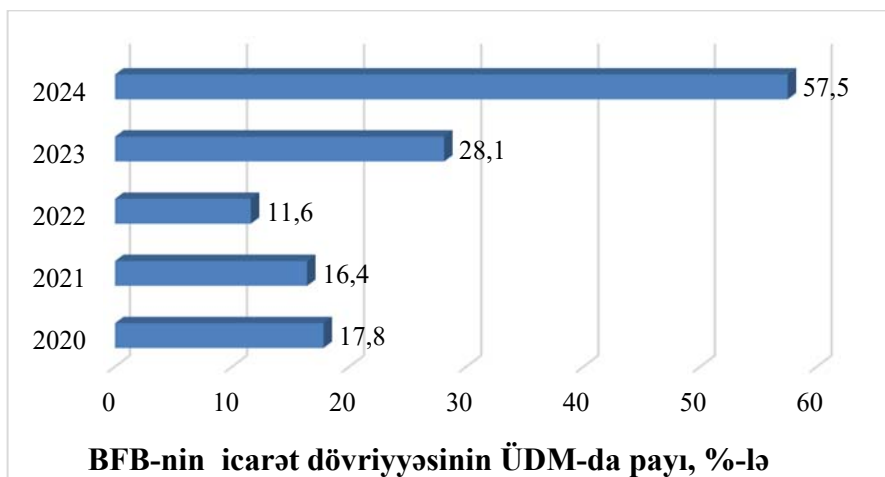
Cədvəl 1.

**2022-2024-cü illərdə Bakı Fond Birjasının qiymətli kağızlarla
bağlı əməliyyatların dövriyyəsi, mln manat**

Bazarlar/ Əməliyyatlar	2022		2023		2024	
	Əqd- lərin sayı	Əqd- lərin həcmi	Əqd- lərin sayı	Əqd- lərin həcmi	Əqd- lərin sayı	Əqd- lərin həcmi
I.Dövlət qiymətli kağızları	1737	8622,9	2807	8405,6	2725	7864,4
Dövlət istiqrazları (ARMN)	872	1684,1	1683	4540,2	2306	5875,7
İlkin bazar	357	1163,2	934	3734,9	1071	4790,4
Təkrar bazar	515	520,9	749	805,3	1235	1085,3
ARMB qiymətli kağızları	865	6938,7	1124	3865,4	419	1988,7
İlkin bazar	804	6447,3	870	3165,6	310	1666,7
Təkrar bazar	61	491,4	254	699,8	109	322,0
II. Korporativ qiymətli kağızlar	3237	3356,5	3961	2279,1	61058	3686,7
Səhmlər	2499	582,9	2348	245,2	59139	373,5
İlkin bazar	75	365,4	97	119,0	49350	131,2
Təkrar bazar	2424	217,6	2251	126,3	9789	242,7
Korporativ istiqrazlar	738	2773,5	1613	2033,9	1919	3313,2
İlkin bazar	106	275,7	214	498,1	300	1577,4
Təkrar bazar	139	1676,0	787	766,7	384	799,7
III.Repo və əks – repo əməliyyatları	1322	2150,2	6777	17384,5	8489	60922,2
Korporativ qiymətli kağızlar üzrə	31	36,8	124	281,4	311	34610,8
Dövlət istiqrazla repo	1240	1941,1	5321	13948,0	566	1542,5
Mərkəzi bankın notları ilə repo	51	172,3	1332	3155,1	7612	24768,9
Qiymətli kağızlar bazarı-cəmi	11018	15563,0	13545	28069,2	72272	72473,3

Mənbə: www.bfb.az

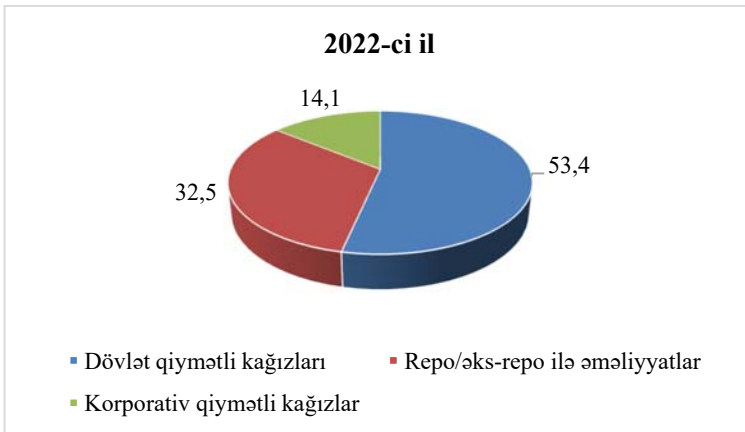
2023-cü ildə qiymətli kağızlar üzrə keçirilən əməliyyatların ümumi həcmnin Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) nisbəti (bazarın kapitallaşmasının Ümumi Daxili Məhsula nisbəti) 23,1%, 2024-cü ildə isə 57,5% olmuşdur. 2022-2024-cü illərdə BFB-nin ticarət dövriyyəsinin ölkənin ÜDM-da payının dəyişməsinə sütunlu qrafik əyani şəkildə əks etdirir (Şəkil 1).

Şəkil 1. 2020-2024-cü illərdə BFB-nin ticarət dövriyyəsinin ölkənin ÜDM-da payı, %-lə

Mənbə: şəkil BFB-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Araşdırılan dövrdə BFB-nin ticarət dövriyyəsində dövlət qiymətli kağızlarla və repo/əks-repo ilə əməliyyatların həcmi üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, 2022-ci ildə 15563,0 mln. manatlıq ticarət dövriyyəsinin 8312,8 mln. manatı, yəni 53,4%-i dövlət qiymətli kağızlarla əməliyyatların payına, 2189,7 mln. manatı, yəni 14,1%-i korporativ qiymətli kağızlarla əməliyyatların payına, 5060,5 mln. manatı, yəni 32,5%-i repo əməliyyatlarının payına düşmüşdür. 2024-cü ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 10,9%, 84,0% və 5,1% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi 2022-ci ildə fond bazarında ən böyük pay dövlət qiymətli kağızlarında idi (53,4%). 2024-cü ildə isə korporativ qiymətli kağızlar 84,0% payla bazarda üstün mövqe tutmuşdur. (Şəkil 2).

Şəkil 2. 2022 və 2024-cü illərdə fond bazarının ayrı-ayrı segmentlərinin ümumi ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi, %-lə

Mənbə: şəkil BFB-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Maliyyə alətləri: tanınma və qiymətləndirmə” (IAS 39) standartının “Maliyyə alətləri” (IFRS 9) standartı ilə əvəz olunması, maliyyə aktivlərinin dəyərsizləşməsi məsələsinin aktuallaşması ilə bağlı olmuşdur. Yeni standartın əsas ideyası riskə artıq məruz qalmış zərərlərin deyil, gözlənilən zərərlərin uçotunun aparılmasıdır. IFRS 9 standartına əsasən, iqtisadi subyektlər, o cümlədən banklar, maliyyə aktivlərinin ilkin tanınması

zamanı dərhal mümkün zərərləri müəyyənləşdirməli və mütəmadi olaraq bu zərərlər üzrə ehtiyatların yenidən qiymətləndirilməsini həyata keçirməlidirlər. Bu zaman yalnız baş vermiş mənfi hadisələr deyil, həmçinin cari və gələcək iqtisadi vəziyyət nəzərə alınmalıdır.

IFRS 9 standartı maliyyə alətlərinin uçotunu dörd əsas sahə üzrə tənzimləyir: maliyyə aktivlərinin təsnifatı və qiymətləndirilməsi, dəyərsizləşmə, maliyyə öhdəliklərinin uçotu və qiymətləndirilməsi, habelə risklərin sığortalanmasının uçotu. Bu standart, maliyyə alətlərinin uçotunda ədalətli və amortizasiya dəyəri modellərinin qarşılıqlı tətbiqi ilə uçotun aparılmasını nəzərdə tutur.

Banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunda ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmə prinsipi konseptual baza kimi çıxış edir. Bu prinsipin tətbiqi maliyyə hesabatlarının informasiyalılığını və etibarlılığını artırmağa imkan verir. Standartın tələblərinə uyğun olaraq, qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar bankın məqsəd və strategiyalarına, həmçinin maliyyə aktivləri üzrə pul axınlarının xarakteristikasına əsaslanmaqla ya ədalətli, ya da amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilir.

Maliyyə alətlərinin uçotunda ən çətin sahələrdən biri risklərin sığortalanması əməliyyatlarının uçotudur. Risklərin sığortalanması, tanınmış aktiv və öhdəliklərin, pul axınlarının və onların ədalətli dəyərinin dəyişməsinə qarşı maliyyə vasitələri ilə risklərin idarə olunması məqsədi daşıyır.

IFRS 9 standartında yeni yanaşmalar əsasən iki mühüm istiqaməti – maliyyə aktivlərinin təsnifatı və ehtiyatların uçotu sahələrini əhatə edir. Maliyyə aktivləri aşağıdakı üç kateqoriyaya uyğun təsnif edilir:

1. Amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilən aktivlər;
2. Sair məcmu gəlir vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən aktivlər;
3. Gəlir və ya zərər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirilən aktivlər.

Borc vasitələrinin təsnifatı onların idarəedilməsinin biznes modelindən asılıdır. Əgər borc vasitəsi əsas borc və faizlər üzrə müqavilə ödənişləri əldə etmək məqsədilə saxlanılırsa, bu halda o, amortizasiya dəyəri üzrə qiymətləndirilməlidir. Əgər aktiv həm saxlanmaq, həm də satılmaq üçün əldə edilibsə, onun uçotu sair

məcmu gəlir vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə aparılır. Əgər aktivin idarəedilməsi yalnız ədalətli dəyər dəyişikliyi üzərində yönəlibsə, o zaman bu dəyişikliklər mənfəət və ya zərər vasitəsilə tanınır.

Ən mühüm dəyişikliklərdən biri ehtiyatların formalaşdırılması mexanizmində baş vermişdir. Belə ki, əvvəlki modeldə faktiki məruz qalınmış zərərlər tanınırdısa, yeni modeldə gözlənilən zərərlərin tanınması əsas prinsip kimi qəbul olunur. Bu modelə əsasən, aktivlərin dəyərsizləşməsi prosesi üç mərhələdə həyata keçirilir:

1. Aktivin tanındığı andan etibarən növbəti 12 ay ərzində gözlənilən zərərlər;

2. Kredit keyfiyyətinin əhəmiyyətli şəkildə pisləşməsi baş verdikdə, bütün ömür boyu gözlənilən zərərlər;

3. Aktivin kredit riskinin daha da yüksəldiyi və faktiki dəyərsizləşmənin müşahidə olunduğu halda, bütün ömür boyu gözlənilən zərərlər daha dəqiq qiymətləndirilir.

Bu yanaşma bankların risklərin idarə olunması və ehtiyatların formalaşdırılması siyasətinə mühüm təsir göstərmişdir.

Sxem 1. Gözlənilən itkilər modelinə uyğun olaraq ehtiyatlarının formalaşdırılmasına mərhələli yanaşma

Göründüyü kimi, gözlənilən kredit itkiləri modeli ehtiyatların formalaşdırılmasının üçmərhləli sisteminə əsaslanır və bir mərhələdən digərinə keçid maliyyə aktivlərinin keyfiyyətində baş verən dəyişikliklərlə müəyyən olunur. Bu yanaşma banklarda uçot və nəzarətin əsas xüsusiyyətini təşkil edərək, aktivlərin prudensial (yəni qabaqlayıcı və ehtiyatlı) qiymətləndirilməsini tələb edir. Belə qiymətləndirmə üsulu bank risklərinin, xüsusilə də qeyri-sabitlik risklərinin vaxtında aşkarlanaraq minimuma endirilməsinə xidmət edir.

Gözlənilən itkilər modeli (expected credit loss – ECL) ənənəvi olaraq yalnız faktiki baş vermiş və ya cari dəyərsizləşmiş aktivləri əhatə edən yanaşmadan fərqli olaraq, gələcəyə yönəlik qiymətləndirmələri, o cümlədən makroiqtisadi meyllər və proqnozlar əsasında ehtiyatların yaradılmasını tövsiyə edir. Bu, banklardan daha kompleks analiz və proqnozlaşdırma bacarıqları tələb edir və onların riskə qarşı dayanıqlığını artırır.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan bank təcrübəsində qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”** adlı üçüncü fəslində Azərbaycanda bank sektorunun qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlarında uçot və audit sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, o cümlədən investisiya fəaliyyətinin uçot mexanizmləri, maliyyə alətlərinin identifikasiyası, və şəffaflığın artırılması imkanları təhlil olunmuşdur. Rabitəbank ASC fəaliyyətini əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirir və bazara xas xüsusiyyətlərə uyğun olaraq müxtəlif iqtisadi və maliyyə riskləri ilə qarşılaşır. Bu risklər bankın kapitalına, maliyyə vəziyyətinə, kredit portfelinin və qiymətli kağızlar portfelinin strukturuna birbaşa təsir göstərməkdədir.

Təhlil edilən dövr üzrə statistik məlumatlar göstərir ki, 2020–2024-cü illər ərzində Rabitəbank ASC-nin aktivləri və öhdəliklərinin həcmi ardıcıl olaraq artmışdır. Belə ki, 2020-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə bankın aktivləri 38,9%, 2023-cü illə müqayisədə isə 1,4% artmışdır (cədvəl 2). Bu dinamika bankın maliyyə dayanıqlığının qorunduğunu və fəaliyyətinin genişlənməkdə olduğunu göstərir.

Cədvəl 2.

**2020-2024-cü illərdə Rabitəbank ASC-nin göstəricilərinin
dinamikası (min manat) [139].**

Bölmələr	2020	2021	2022	2023	2024
<i>Aktivlər</i>	830916	1017873	954990	1138450	1154465
Nağd pul vəsaitləri və ekvivalentləri, o cümlədən bloklanmış nağd vəsait	257414	408567	122363	101387	99858
Ticarət və investisiya qiymətli kağızları	89017	102505	117919	110761	112428
Banklar və digər maliyyə institutlarındakı depozitlər	31354	10650	8500	4692	9386
Banklar və digər maliyyə institutlarına verilən kreditlər	11788	3511	45157	136796	30154
Müştərilərə verilmiş kreditlər	423332	473964	610877	721159	848092
a) istehlak kreditləri	109801	149160	205605	239634	293398
b) biznes kreditləri	243016	241839	305404	345405	399112
c) daşınmaz əmlak kreditləri	66924	82964	99868	136120	155582
d) digər kreditlər	3590	0	0	0	0
(Mümkün zərərlər üçün yaradılan məqsədli ehtiyat)	23157	32159	23850	15566	23520
Müştərilərə verilmiş kreditlər (xalis)	400175	441804	587027	705592	824572
Əmlak və avadanlıqlar	19197	13 435	12 807	12 106	10 907
Qeyri-maddi aktivlər	694	695	834	739	978
Digər aktivlər	21275	36705	60384	66377	66181
<i>Öhdəliklər</i>	732201	918448	843394	1022098	1031499
Depozitlər	546172	724682	607004	753824	677219
a) fiziki şəxslərin depozitləri	232540	254836	317032	445386	461954
b) hüquqi şəxslərin depozitləri	313632	469846	289972	308438	215264
Mərkəzi bank və dövlət fondları qarşısında öhdəliklər	4 536	3 402	2 268	1 134	0
Kredit təşkilatları və digər maliyyə institutları qarşısında öhdəliklər	141635	160405	193171	224337	281754

Borc qiymətli kağızları	0	0	0	0	8 551
Subordinasiya borc öhdəlikləri	20038	5950	5950	5950	14450
Digər öhdəliklər	19820	24009	35001	36853	49 527
Kapital	98715	99425	111596	116352	122 965
Səhmdar kapitalı	101300	101300	101300	101300	101300
Bölüşdürülməmiş mənfəət	-10474	-8 811	859	3920	9071
Ümumi ehtiyatlar:	7888	6935	9437	11131	12594
a) kreditlər, lizinlər və digər tələblər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün adi ehtiyatlar	4020	4548	6099	7503	8962
b) əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsindən adi ehtiyatlar	3463	3463	3463	3463	3463
c) digər ümumi ehtiyatlar	405	-1 076	-125	165	170
Cəmi öhdəliklər və kapital	830916	1017873	954990	1138450	1154465

Mənbə: Cədvəl Rabitəbank ASC-nin məlumatları əsasında, müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Həmçinin rəqəmsal iqtisadiyyatın və “Sənaye 4.0” texnoloji modelinin inkişafının audit fəaliyyətinə təsiri təhlil edilmişdir. Müasir dövrdə süni intellekt, iri həcmli məlumatların analizi, robotlaşdırılmış biznes prosesləri, blokçeyn və digər rəqəmsal texnologiyalar ənənəvi audit yanaşmalarının transformasiyasını zəruri edir. Qiymətli kağızlar bazarının rəqəmsallaşdırılması, bazar iştirakçıları üçün informasiya təhlükəsizliyi və şəffaflıq imkanlarını genişləndirir, həmçinin audit fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması və fasiləsiz monitoring mexanizmlərinin tətbiqinə şərait yaradır. Audit 4.0 konsepsiyası çərçivəsində məlumatların real vaxt rejimində təhlili, modulluq, funksional uyğunluq və mərkəzsizləşdirmə kimi prinsiplər əsasında audit proseslərinin keyfiyyətinin artırılması imkanları göstərilmişdir. Bundan əlavə, SupTech kimi texnologiyaların tətbiqi ilə maliyyə nəzarətinin effektivliyi artırılır, hesabatlılıq və şəffaflıq gücləndirilir. Bu texnoloji yeniliklər qiymətli

kağızlarla əməliyyatların auditində risklərin daha dəqiq qiymətləndirilməsinə və auditor fəaliyyətinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına şərait yaradır.⁶

Cədvəl 3.

Auditin növlərinin inkişaf mərhələləri

Auditin növləri	Audit 1.0	Audit 2.0	Audit 3.0	Audit 4.0
Auditin texnologiyası	Əl ilə aparılan audit	İnformasiya texnologiyaları ilə aparılan audit	İri həcmli məlumatlarla audit	Avtomatlaşdırılmış audit
Dəlillərin toplanması üsulu	İlkin məlumatların əl ilə testləşdirilməsi, hesablamalarda kalkulyatordan istifadə edilməsi	Kompyuterləşdirilmiş auditor proqramlarındən istifadə edilməsi	Böyük həcmli informasiyanı işləməyə və ilkin nəticələri çıxarmağa imkan verən ixtisaslaşmış analitik mexanizmlərdən istifadə edilməsi	Robotlardan, süni intellektdən, iri həcmli məlumatlardan, blokçeyn texnologiyalardan, daha yüksək səviyyəli analitik proqramlardan istifadə edilməsi
Auditin obyektı	Fərdi hesabat	Konsolid edilmiş hesabat	İnteqrasiya edilmiş hesabat	İnteqrasiya edilmiş hesabat
Auditin fasiləsizlik xarakteri	Diskret	Diskret	Diskret	Fasiləsiz
Texnoloji platform	Sənaye 1.0	Sənaye 2.0	Sənaye 3.0	Sənaye 4.0

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

⁶ Миронова Д.Д., Шершова Е.В. Развитие современных банковских технологий в условиях цифровой трансформации экономики российской федерации // Вестник Алтайской академии экономики и права, № 4-3, 2020. с. 378-384

Fasiləsiz audit modeli auditor prosedurlarının avtomatlaşdırılmasını, insan faktorundan asılılığın azalmasını və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə proqnozlaşdırıcı təhlillərin aparılmasını nəzərdə tutur. Yeni modeldə diqqət yalnız baş vermiş pozuntuların aşkar edilməsinə deyil, potensial risklərə qarşı əvvəlcədən xəbərdarlıq və profilaktik nəzarət tədbirlərinin reallaşdırılmasına yönəlir. Bu yanaşma auditin yeni rəqəmsal ekosistemə keçidini təmin edir.

NƏTİCƏ

Qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların uçotu və auditinin təkmilləşdirməsi istiqamətində həyata keçirilən tədqiqat əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmiş və təkliflər irəli sürülmüşdür:

1. Maliyyə alətlərinin mahiyyəti, funksiyaları və iqtisadiyyatda rolu haqqında müxtəlif nəzəri yanaşmalar təhlil edilərək üç istiqamətdə ümumiləşdirilmişdir. Birinci yanaşma maliyyə alətlərinin tərkibinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır, ikinci yanaşmada funksional xüsusiyyət prioritetlik təşkil edir, üçüncü yanaşmada isə maliyyə alətlərinə bazarın müxtəlif iştirakçıları arasındakı müqavilə obyekt kimi baxılır.

2. Araşdırma əsasında banklarda mühasibat uçotunun xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir: mühasibat uçotunun aparılması qaydasının və nəzarət-audit sisteminin təşkilinin tənzimləməsinin Mərkəzi Bank tərəfindən (göstərişlər, qaydalar, təlimatlar) həyata keçirilməsi; uçotu və auditin təşkili və aparılması qaydalarını tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlərinin müntəzəm olaraq dəyişikliyə və dəqiqləşdirilməyə məruz qalması, bankların fəaliyyətinə ölkənin Mərkəzi Bankı tərəfindən nəzarət edilməsi; kredit təşkilatlarında mövcud hesablar planında balans və balansdankənar hesabların iki səviyyəli sisteminin qurulması; qısa vaxt ərzində həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında informasiyanın sistemləşdirilməsi zəruriliyi və s.

3. Maliyyə alətlərinin beynəlxalq təcrübəsinin araşdırılması əsasında banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunda

ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmə prinsipinin konseptual əsas olduğu müəyyən olunmuşdur. Ədalətli dəyər prinsipindən istifadə edilməsi mühasibat (maliyyə) hesabatlarını əhəmiyyətli şəkildə informasiyalı və etibarlı etməyə imkan verir. Maliyyə alətlərinin uçotunun ən mürəkkəb istiqamətlərindən biri risklərin sığortalanması əməliyyatlarının uçotudur.

4. Bankın fəaliyyəti çoxşaxəlidir, yəni onların həm bank, həm də qiymətli kağızlarla bazar əməliyyatları həyata keçirmək hüququ vardır. Banklar qiymətli kağızlarla əməliyyatları həm qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları üçün qüvvədə olan qaydalara, həm də Mərkəzi Bankın normativ tələblərinə uyğun həyata keçirir. Kommersiya banklarının auditi müxtəlif istiqamətlərdə bankın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin vəziyyətinin yoxlanmasıdır. Fikrimizcə, rəqəmsal informasiya iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində auditorlar qarşısında duran prioritet vəzifələr hesabatların izahı, proqnoz hesabatların tərtib edilməsi, audit edilən obyektin inkişafı haqqında ümumi nəticələrin və risk yönümlü prosesli auditin formalaşdırılması, daxili auditdə iri həcmli məlumatların işlənməsi və təhlili vasitələrinin tətbiq edilməsi, təminat xəritəsinin qurulması, risklərin idarə edilməsi sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və s. ilə bağlı olmalıdır.

5. İqtisadiyyatın ən dinamik sektoru hesab edilən qiymətli kağızlar bazarı inkişafa mane olan amillərin mövcudluğuna baxmayaraq kapitallaşma səviyyəsini artırmaqda davam etmişdir. Təhlil edilən dövrdə BFB-nin ticarət dövryyəsinə dövlət qiymətli kağızları ilə əməliyyatların həcmi üstünlük təşkil etmiş, qiymətli kağızların təkrar alqı-satqısı peşəkar iştirakçılar üçün daha cəlbedici olmuşdur. Təkrar bazar birja dövryyəsinin bütün prosesində mühüm rol oynamışdır. Araşdırma son dövrlərdə Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarında onun uzunmüddətli perspektivdə inkişafını müəyyən edən bəzi meyllərin (qiymətli kağızlar bazarının inkişafında keyfiyyət dəyişikliyi, çoxlu sayda xüsusi peşəkar investorların gəlməsi və s.) mövcudluğunu göstərir. Bu bazarın uzunmüddətli dayanıqlığını təmin edən çox mühüm amildir.

6. Hazırda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotun metodikası (IAS) 32 “Maliyyə alətləri: təqdimat”, IFRS 7 “Maliyyə alətləri:

açıqlamalar”, IFRS 2 “Səhmə əsaslanan ödəniş”, IFRS 9 “Maliyyə alətləri” və IFRS 13 “Ədalətli dəyərin ölçülməsi” qaydalarına əsasən formalaşdırılır. Ümumi şəkildə bu standartlarda verilənləri 6 qrupda - tənzimlənmə obyektləri və tənzimləyici sənədlər, ilkin tanınmanın qiymətləndirilməsi, sonrakı qiymətləndirmə üçün maliyyə aktivlərinin təsnifatı, maliyyə aktivlərinin sonrakı qiymətləndirmələri, maliyyə aktivlərinin dəyərdən düşməsi və informasiyanın açıqlanması – birləşdirmək olar.

7. Son dövrlərdə beynəlxalq səviyyədə maliyyə alətlərinin (vasitələrinin) uçotunda daimi dəyişikliklər müşahidə olunur. Uçot qaydalarının müntəzəm təkmilləşdirilməsinin ən mürəkkəb tərəflərdən biri nəzərdə tutulan köçürülən zərərlərin tanınması modelindən gözlənilən kredit zərərlərinin tanınması modelinə keçilməsidir. Mühüm yenilikdən biri maliyyə aktivlərinin təsnifatının dəyişməsidir. Yeni tələblərə uyğun olaraq maliyyə aktivlərini dörd deyil, üç kateqoriya, o cümlədən amortizasiya dəyəri, sair ümumi gəlir vasitəsilə ədalətli dəyər və mənfəət və zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə təsnifatlaşdırmaq zəruridir. Digər mühüm yeniliklər borc vasitələrinin təsnifatının maliyyə aktivlərinin idarə edilməsinin biznes modelindən asılılığı və kreditlər üzrə dəyərin itirilməsindən (qiymətdən düşmə) zərərlərin uçotunun yeni qaydasıdır.

8. Fikrimizcə, dəyərsizləşmə ilə bağlı zərərlərin tanınmasının yeni modeli kredit risklərinin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmaların işlənib hazırlanmasını tələb edir. Belə ki, dəyərsizləşmə ilə bağlı zərərlərin tanınması məbləğinin müəy-yənləşdirilməsinin əsasını məhz kredit riski təşkil edir. Gözlənilən kredit zərərlərinin (dəyərsizləşmənin) qiymətləndirilməsinin yeni modeli zərərlər kimi qiymətləndirilən ehtiyatların tanınmasını tələb edir, lakin onun qiymətləndirilməsi maliyyə ehtiyatlarının ilk tanınmasından sonra onların kredit keyfiyyətinin pisləşməsində asılıdır.

9. Uçot informasiyasının keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə gözlənilən kredit zərərlərinin (dəyərsizləşmənin) proqnozunun hesablanması alqoritminə bir sıra ünsürlərin daxil edilməsi zəruridir. Bunlara öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi (defolt) ehtimalının qiymətləndirilməsinin verilmiş zaman aralığında həyata keçirilməsini, öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi riskinin

kəmiyyətinin müəyyən edilməsini, öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi nəticəsində zərərin səviyyəsinin hesablanmasını aid etmək olar. Fikrimizcə, bank uçotunda maliyyə bazarında risklərin sığortalanması üzrə tədbirlərin geniş tətbiqinə mane olan əsas səbəblərdən biri beynəlxalq standartlara uyğun olaraq onların uçot və hesabatda əks etdirilməsi problemdir.

10. Bank uçotunda maliyyə alətlərinin tanınması (əks etdirilməsi) məqsədilə o, müqavilə predmetinin mahiyyətinə uyğun olaraq həm maliyyə aktivi, həm maliyyə öhdəliyi yaxud paylı vasitə kimi təsnifatlaşdırılması məqsəduyğundur. Qiymətli kağızların uçotunda ən əhəmiyyətli dəyişiklik aktivlərin ehtiyatlaşdırılması (ehtiyatların formalaşdırılması) istiqamətidir. Əsas ideya məruz qalmış zərərlər modelindən gözlənilən zərərlər modelinə keçilməsidir ki, bu da bankların məruz qalmış deyil, gözlənilən zərərləri uçota almasını zəruri edir.

11. Gözlənilən kredit itkiləri (dəyərsizləşmə) modeli ehtiyatlaşdırılmanın üç mərhələli modelidir, bir mərhələdən digərinə keçid maliyyə aktivlərinin keyfiyyətinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, müasir mərhələdə banklarda uçot və nəzarətin əsas xüsusiyyəti aktivlərin dəyərinin prudensial, yəni potensial risklərə yönəlik, qabaqlayıcı qiymətləndirmələrdir. Fikrimizcə belə yanaşma qeyri-sabitlik risklərini minimumlaşdırmağa imkan verə bilər.

12. Banklarda daxili audit nəzarət sisteminin ayrılmaz komponentidir. Rəqəmsallaşma və dəyişiklik mühiti bu sahədə mühüm meylləri formalaşdırmış və müasir çağırışlara adekvat vəzifələr qarşıya qoymuşdur. Bankların daxili auditin inkişafında mühüm meyllərə onun mühafizəçilikdən hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsini, risklərin dəyişməsinə (risklər qrupunda aparıcı mövqə maliyyə riskləri deyil, informasiya sistemləri və informasiya texnologiyaları ilə bağlı risklər xas olacaqdır), yüksək dinamikli planlaşdırmanın tətbiqini (dövri auditdən risk-yönümlü planlaşdırmaya, real vaxt rejimində planlaşdırmaya keçid), müasir texnologiyalardan istifadə edilməsini (daxili audit tərəfindən idarəetmə məqsədləri ilə proqram təminatı - internal audit management software, iri həcmli məlumatların təhlili - data mining, fasiləsiz audit - continuous auditing) və zəruri bacarıqların, xüsusilə

kommunikasiya, müasir informasiya texnologiyaları ilə işləmək və s. aid etmək olar.

13. Maliyyə alətlərinə investisiya həm uçotda, həm də hesabatlarda əks etdirilir. Qeydlər və izahlarda qiymətli kağızlarla bağlı əlavə informasiyanın açıqlanması hesabına maliyyə hesabatının etibarlılığını və şəffallığını yüksəltmək lazımdır. Bu isə qiymətli kağızların eyniləşdirilməsinin (identifikasiyasının) müasir aspektlərinin (kriteriyalarının), həmçinin təsnifatlaşdırma əlamətlərinin dəqiqləşdirilməsini və əsaslandırılmasını zəruri edir. Müasir təsnifatlaşdırma əlamətlərini qiymətli kağızın dörd qrup xarakteristikasına- müvəqqəti, məkan, bazar və uçot - görə birləşdirmək mümkündür. Fikrimizcə, qiymətli kağızı uçota qəbul edilməsi və sonradan maliyyə hesabatında informasiyanın açıqlanması üçün qiymətli kağızın buraxılması forması və vəsaitlərin məqsədli qoyuluşu kimi təsnifatlaşdırma əlamətlərindən istifadə edilməsi, uçot məqsədi üçün qiymətli kağızları müddətinə, hüquqi mənsubiyyətinə, əmlak hüququnun növünə, tədavül xarakterinə, gəlirlilik dərəcəsinə və istifadə məqsədlərinə görə təsnifatlaşdırılması məqsəduyğundur.

14. Bankın uçot siyasəti bank tərəfindən qəbul edilən və qanunverici aktların müasir tələblərinə cavab verən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları və üsullarının məcmusudur. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu kommersiya banklarında mühasibat uçotunun kifayət qədər miqyaslı və mürəkkəb sahəsidir. Qiymətli kağızların uçotunun təşkili, qaydaların işlənilib hazırlanması, uçotu aparılmasının normativ-metodik bazasının yaradılması bankın həyata keçirdiyi gerçək proseslərdir. Fikrimizcə, banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunun əsas fərqliliyi və mürəkkəbliyi kredit təşkilatı tərəfindən sərbəst seçilən və uçot siyasətində təsdiq edilən bir sıra məsələlərlə bağlıdır.

Rabitəbank ASC-i uçot siyasətini tərtib edərkən birinci kateqoriyaya aid edilən bütün qiymətli kağızların cari (ədalətli) dəyər üzrə ayın son iş günündə təkrar qiymətləndirilməsi, buraxılmış müfəviq qiymətli kağızlarla bir ay müddətində əməliyyatlar aparıldıqda, buraxılmış bütün qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirməyə məruz qalması, əgər ay ərzində qiymətli kağızın ədalətli

dəyəri əhəmiyyətli şəkildə dəyişərsə, belə yenidən qiymətləndirmənin aparılması zəruriliyi və əhəmiyyətlik kriteriyalarının bankın uçot siyasətində müəyyənləşdirilməsi zərurliyi kimi məsələlərin orada əks etdirilməsi məqsəduyğundur.

15. Audit sahəsində elmi tədqiqatların təhlili auditin rəqəmsal texnologiyalara keçidinin nəzəri-metodik və elmi-texniki əsaslarının yarandığını, ayrı-ayrı auditor prosedurlarını modernləşdirməyə və audit fəaliyyətinin kompleks innovativ ekosistemini formalaşdırmağa qadir intellektual texnologiyalar mövcudluğunu göstərir. Fikrimizcə, fasiləsiz audit və monitorinqin metodologiyası banklarda nəzarət və audit yoxlamalarının yerinə yetirilməsinin cari vəziyyətinin müntəzəm icmalını təmin etməyə və mümkün risklərin daimi identifikasiyası və monitorinqi vasitəsilə risklərin icmalını yaxşılaşdırmağa imkan verə bilər.

Qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatların miqyasının artması, onun in-frastrukturunun rəqəmsal dəyişikliklərə məruz qalması, informasiya mənbələrinin çoxlövzlülüüyü və mürəkkəbliyi auditor yoxlamalarında strukturlaşdırılmamış informasiya ilə işləməyi zəruri tələb kimi ortaya qoyur. Bu isə bankların daxili audit sistemində mətnlərdən, təsvirlərdən, səslərdən və s. informasiya hasil etməyin müasir texnologiyalarından və metodlarından (text mining, computer vision və s.) istifadə edilməsini qaçılmaz edir. Fikrimizcə, banklarda prosesli təhlil (process mining) texnologiyasının hazırlanması və tətbiqi, həmçinin daxili auditlə sinerjrik səmərəni əldə etmək üçün informasiya texnologiyaları sistemində hadisələrin formalaşdırılan korporativ məcmuənin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, məlumatların korporativ bazasının keyfiyyət səviyyəsinin müəyyən edilməsi, prosesli təhlil texnologiyasının tətbiqi üçün proqram təminatının seçilməsi, prosesli təhlil texnologiyası əsasında daxili auditə seçmə deyil, bankın bütövlükdə proseslərinin testləşdirilməsinə imkan verilməsi və s. zəruridir.

16. Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazasının bir hissəsidir və ölkə iqtisadiyyatının inkişafının mühüm elementidir. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlarda iştirak edən maliyyə institutlarının və peşəkar iştirakçılar sferasının genişlənməsi investisiya mühitini, yaxşılaşdırır, həmçinin internet treyding və qiymətli kağızlarla

ticarətin birjadan kənar sisteminin inkişafı ilə şərtlənən və institusional investorlar tərəfindən fond bazarında yeni texnologiyaların tətbiqi imkanlarını artırır.

17. Bankların qiymətli kağızlarla əməliyyatları mənfəətin və resurs bazasının tənzimlənməsi vasitəsi rolunda çıxış edir, həmçinin riskləri və likvidliyi diversifikasiya etməyə imkan verir. Peşəkar iştirakçılar kimi kommersiya bankları diler və broker, qiymətli kağızların yerləşdirilməsi və idarəedilməsi fəaliyyəti, depozitar, həmçinin yeni fəaliyyət forması kimi aktivlərə vəsait qoyuluşu ilə bağlı məsləhət xidmətləri həyata keçirir. Araşdırmadan göründüyü kimi kommersiya bankları qiymətli kağızlar bazarının fəal iştirakçılarıdır və maliyyə alətlərinə vəsait qoyuluşunda maraqlıdırlar.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları aşağıdakı dərc olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların iqtisadi mahiyyəti // Bakı Biznes Universitetinin təşkilatçılığı ilə keçirilmiş Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci il dönümünə həsr olunmuş “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və müasir Azərbaycanın iqtisadi inkişaf istiqamətləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2018, s.430-433

2. Qiymətli kağızlar bazarının yaranması və onun iqtisadi inkişafda rolu // Bakı Biznes Universitetinin təşkilatçılığı ilə keçirilmiş “Rəqəmsal iqtisadiyyat: Azərbaycan yeni iqtisadi inkişaf mərhələsində” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 25 noyabr 2020, s.391-394

3. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı və onun inkişaf perspektivləri // “Audit” elmi-praktik jurnalı, Bakı, 2021, №4, s. 35-46

4. Rəqəmsallaşma şəraitində banklarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri // “Kooperasiya” elmi-praktiki jurnalı, Bakı, 2022, №1, s. 216-224

5. Banklarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların auditinin təşkili xüsusiyyətləri // “İqtisadi artım və ictimai rifah” jurnalı, (AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu), Bakı, 2022, №1, s. 62-71

6. Fasiləsiz audit real vaxt rejimində bank risklərinin optimallaşdırılmasının mühüm vasitəsidir // “İpək yolu” jurnalı, Bakı, 2022, №2, s. 79-87

7. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq banklarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri // “Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri” jurnalı, Bakı, 2022, №2, s. 73-83

8. Kommersiya banklarında qiymətli kağızlarla bağlı aktiv və passiv əməliyyatların uçotunun müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi // “Audit” elmi-praktiki jurnalı, Bakı, 2022, №2, s. 11-23

9. Некоторые вопросы идентификации и классификации ценных бумаг, применяемые в учетном учете и отчетности // “Economic and legal aspects of digitalization in the contex of globalization” International scientific symposium, Moldova, 2022, s. 59-64

10. Directions for improving the audit of securities transactions in banks in accordance with international standards // “Вестник Бурятского госуниверситета Экономика и менеджмент” (Бурятского государственного университета), Россия, 2022, №3, s. 60-66

Dissertasiyanın müdafiəsi “05” sentyabr 2025-ci il tarixdə saat 15:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında (www.unec.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “04” iyul 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.06.2025

Kağızın formatı: 60 x 84 1/16

Həcm: 43977 işarə

Tiraj: 100